

فراز و فرود بانک روس و ایران (۱۳۰۲-۱۳۵۹ش./۱۹۲۳-۱۹۸۰م.)

مظفر شاهی*

shahedi@iichs.org

چکیده

به دنبال وقوع انقلاب کمونیستی در روسیه شوروی [اکتبر ۱۹۱۷م./ محرم ۱۳۳۶ق./ مهر ۱۲۹۶ش.] و پایان فعالیت بانک استقراضی روس در ایران، روابط تجاری - مالی ایران و شوروی با مشکلات قابل توجهی روبرو شد. بدین ترتیب و پس از چند سال وقفه و مذاکرات متعدد فی ما بین نمایندگان دو کشور، نهایتاً در سال ۱۳۰۲ش./ ۱۹۲۳م. بانک روس و ایران - که اساساً مؤسسه‌ای روسی بود - بتدریج در تهران و برخی شهرهای دیگر ایران تأسیس شد و طی چند سال فعالیت آن گسترش چشمگیری پیدا کرد. اما از اواخر دوران حکومت رضا شاه، به دلایل مختلفی نظیر گسترش فعالیت بانکهای ایرانی و اعمال قوانین و مقررات محدود کننده از سوی دولت‌های وقت ایران، بتدریج از حیطه و دامنه فعالیت آن کاسته شد و از اواسط دهه ۱۳۴۰ش./ اواسط دهه ۱۹۶۰م. بدانسو فقط شعبه مرکزی آن در تهران فعال بود. بانک روس و ایران تا واپسین سالهای دهه ۱۳۵۰ش./ ۱۹۷۱م. در ایران فعالیت می‌کرد و نهایتاً در سال ۱۳۵۹ش./ ۱۹۸۰م. سهام آن را دولت جمهوری اسلامی ایران خریداری کرد.

* * *

طرح مسئله

در پی پیروزی انقلاب مارکسیستی اکتبر ۱۹۱۷م. / محرم ۱۳۳۶ق. / مهر ۱۲۹۶ش. در روسیه شوروی و سپس واگذاری بانک استقراضی روس (۱۸۸۹-۱۹۲۱م. / ۱۳۰۶-۱۳۳۹ق. / ۱۲۶۸-۱۳۰۰ش.) به دولت ایران روابط تجاری، اقتصادی و مالی ایران و روسیه شوروی با مشکلات عدیده‌ای روبرو شد. به همین دلیل، نظام انقلابی جدید شوروی مدت کوتاهی پس از توقف فعالیت بانک استقراضی روس در ایران که طی سالهای پایانی فعالیت نیز سخت دچار بحران مالی و مدیریتی شده بود به تأسیس بانکی مشترک با دولت ایران اظهار تمایل کرد. بدین ترتیب و پس از مدتی مذاکره و گفت و گو، اولین شعبه بانک روس و ایران از سال ۱۳۰۲ش. / ۱۹۲۳م. در ایران آغاز به کار کرد و بتدریج شعب جدیدی از این بانک در شهرهای مختلف ایران تأسیس و فعالیت خود را آغاز کردند. بانک روس و ایران - که در روابط تجاری، اقتصادی و مالی ایران و دولت روسیه شوروی نقش تعیین کننده‌ای ایفا می‌کرد - با از سرگذراندن نوساناتی که با تعطیلی و توقف برخی از شعب آن در شهرهای مختلف همراه بود، فعالیتش را تا سال ۱۳۵۹ش. / ۱۹۸۰م. در ایران تداوم بخشید. مقاله حاضر تلاش دارد به گونه‌ای هر چند اجمالی بر این پرسش‌ها پاسخ دهد که: ۱- دلیل و یا دلایل تأسیس بانک روس و ایران، چه بود؟ ۲- تأسیس و آغاز فعالیت بانک روس و ایران، چه روند و مراحل را طی کرد؟ ۳- بانک روس و ایران در طی حدود ۵۷ سال فعالیت در ایران، چه نوساناتی (کمی و کیفی) از سرگذراندید؟ ۴- بانک روس و ایران، در روابط اقتصادی و تجاری ایران و روسیه شوروی چه اندازه نقش داشت و درجه رضایتمندی طرفین (دولت شوروی و دولت ایران) از فعالیت و عملکرد این بانک

چه اندازه بود؟ با عنایت به پرسشهای مطرحه نوشتار حاضر بر فرضیات زیر استوار خواهد بود: ۱- دولت روسیه شوروی به رغم اعلام انزجار و استنکاف اولیه از سیاستهای استعماری و امپریالیستی نظام پیشین (تزاری) روسیه سرعت سیاست حکومت ساقط شده را در نفوذ و سلطه بر کشورهای ضعیف و پیرامونی و از جمله ایران (در رقابتی تنگاتنگ با دولت بریتانیا) ادامه داد و طرح تأسیس و فعالیت بانک روس و ایران نیز عمدتاً در راستای همین سیاست صورت عملی به خود می‌گرفت. ۲- بانک روس و ایران بیش از آنکه خواست‌ها و علایق اقتصادی و تجاری دولت ایران را مورد توجه قرار دهد، اساساً بانکی روسی بوده و نظریات و سیاست‌های دولت روسیه شوروی را مورد عنایت قرار می‌داد. ۳- بانک روس و ایران در طول سالها فعالیت در تسهیل روابط تجاری و مالی روسیه شوروی با ایران نقش درخور توجهی ایفا می‌کرد. ۴- به رغم توسعه سریع فعالیت‌های کمی و کیفی بانک روس و ایران در طول سالهای ۱۳۰۲-۱۳۲۰ش. / ۱۹۲۳-۱۹۴۱م. بتدریج و همزمان با روند روبه گسترش نفوذ و حضور سلطه‌گرانه آمریکا در ایران - که بویژه از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ش. / ۱۹ اوت ۱۹۵۳م. بدانسو شتابی سراسر فزاینده پیدا کرده بود - از دامنه فعالیت بانک روس و ایران کاسته شد و طی سالهای پایانی حضور این بانک در ایران، فعالیت‌های آن عمدتاً به تسهیل روابط تجاری - مالی ایران و شوروی محدود شد.

تأسیس بانک

به دنبال وقوع انقلاب شوروی در اکتبر ۱۹۱۷م. / محرم ۱۳۳۶ق. / مهر ۱۲۹۶ش. و ناآرامی‌ها و اغتشاشات متعاقب آن، روابط تجاری - اقتصادی ایران با آن کشور سخت دچار بحران شد و این روند با نوساناتی

چند تا سالهای نخست دهه ۱۹۲۰م. / ۱۳۰۰ش. ادامه یافت. در این فاصله زمانی بسیاری از تجار و بازرگانان ایران - که پیش از آن با روسیه روابط تجاری داشتند - سخت ضربه دیدند. به همین دلیل بلافاصله پس از امضای قرارداد مودت میان ایران و شوروی در ۲۶ فوریه ۱۹۲۱م. / ۷ اسفند ۱۲۹۹ش. - که در روابط سیاسی ایران و شوروی گشایشی حاصل شد - هم اولیای امور دولت و نیز گروههایی از تجار و بازرگانان به لزوم گسترش روابط تجاری دو کشور تأکید می کردند. چنان که محمد علی فروغی وزیر مالیه وقت همزمان با عزیمت حمید سیاح برای عقد قراردادی تجاری با شوروی در جوزای / خرداد ۱۳۰۲ش. / مه ۱۹۲۳م. طی نامه‌ای که برای سید حسن تقی زاده نوشت، به تبعات سوء مکث تجارت ایران و شوروی طی سالهای گذشته و لزوم عقد قراردادی بازرگانی با آن کشور، چنین اشاره کرده است:

«مطلب این است که به واسطه چند سال توقف تجارت روسیه، مردم شمال ایران [بی] نهایت فقیر و پریشان شده‌اند و حقیقتاً ممکن نبود قبل از این پیشامد کسی بتواند تصور کند که تجارت روسیه برای ایرانیها این اندازه فوز عظیم بوده است.

متصل از اطراف تلگراف و عریضه به مجلس و دولت می‌رسد و التماس می‌کنند که عهدنامه تجارتي با روسیه منعقد کنید. قبل از آنکه این کابینه تشکیل شود، به واسطه اینکه روسها در تجارت را بسته بودند، مردم مازندران و گیلان روزگار بدی داشتند. ما که آمدیم و روسها برای جلب قلوب در را باز کردند، مثل این بود که روحی به قالب مردم دمیده شد. قیمت بعضی اجناس سه چهار برابر شد و مردم شادبها کردند. این است که گذشته از ملاحظات سیاسی، ترس ما از قطع مذاکرات این بود که این مردم بدبخت طاقت

تحمل و صبر نداشته باشند. به محض اینکه در تجارت بسته شد، ناله و فریاد آنها بلند شود و دولت ایران دوباره با استیصال داخل مذاکره گردد و در این حال توقعات حضرات بالا رود و از این هم که هست بدتر گردد.»^۱

در همان حال دولت جدید شوروی هم جهت گسترش منظم روابط تجاری خود با دولت ایران اشتیاق نشان داده و ترجیح می‌داد که پس از چندین سال وقفه در مبادلات تجاری دو کشور، مراودات بازرگانی طرفین طبق عهدنامه‌های جدید از سر گرفته شود. طی سالهای نخست دهه ۱۹۲۰م. / ۱۳۴۰ق. / ۱۳۰۰ش. روابط تجاری دو کشور چارچوب منظم و تعریف شده‌ای نداشت و تجار هر دو کشور با عرضه کالاهای قابل صدور در قلمرو دو کشور نیازهای اقتصادی خود را تأمین می‌کردند. ضمن اینکه گفته می‌شد طی همین مبادلات هم بیش‌ترین سود نصیب تجار روسی می‌گشت که به دلایل عدیده به بازرگانان ایرانی برتری داشتند و از اصول تجاری جامع‌تری پیروی می‌کردند.^۲ بدین ترتیب زمینه‌های لازم برای عقد قرارداد تجاری جدید میان دو کشور فراهم شد و نهایتاً در ۱۳ سرطان / تیر ۱۳۰۳ش. / ۴ ژوئیه ۱۹۲۴م. نمایندگان دو کشور قراردادی امضا کردند که بر اساس آن روابط اقتصادی - تجاری دو کشور بر مبنای جدیدی شکل گرفت و از تحمیلات رژیم سابق تزاری بر دولت ایران کم‌تر نشانی داشت.^۳

طی سالهای بعد روابط تجاری ایران و شوروی در قالب قراردادهای تکمیلی دیگری قاعده‌مندتر شد و دولتمردان هر دو کشور با توجه به مصالح اقتصادی، تجاری و سیاسی خود، در برخی از مفاد قرارنامه‌های تجاری سابق جرح و تعدیل‌هایی به وجود آوردند.^۴ چنانکه دولت ایران چند سال بعد جهت کنترل هرچه

بیش‌تر تجارت خارجی و حمایت از اقتصاد ملی، بازرگانی خارجی را انحصاراً در دست گرفت و این اقدام البته در روابط پیشین تجاری ایران و شوروی تغییراتی بر جای نهاد.^۵ ضمن اینکه دولت شوروی هم در توسعه روابط تجاری خود با ایران بیش از هر چیز منافع کشور و مردم خود را مدنظر داشت و بویژه در رقابت با کشورهای جهان سرمایه‌داری برای گسترش و نفوذ تجاری - اقتصادی خود در ایران می‌کوشید. دولت شوروی این سیاست را در تمام دوران سلطنت رضا شاه ادامه داد؛ تا جایی که گفته شده است در سالهای پایانی حکومت رضا، شوروی به بزرگ‌ترین شریک تجاری ایران تبدیل شده بود.^۶

بدین ترتیب دولت شوروی از همان اوان عقد قرارداد مودت ۱۹۲۱م. / ۱۳۰۰ش. در صدد برآمد برای پیشبرد سیاستهای اقتصادی - تجاری خود بانکی در ایران تأسیس کند که به نوعی جایگزین بانک سابق استقرایی گردد. گفته شده است که دولت شوروی در صدد بود با تأسیس بانکی جدید در ایران از تسلط بلامنازع بانک شاهنشاهی در اقتصاد مالی - اعتباری ایران ممانعت به عمل آورد.^۷ با این حال از همان آغاز، اولیای دولت شوروی اعلام کردند که در تأسیس این بانک بیش از هر چیز تسهیل مبادلات تجاری ایران و شوروی را مد نظر دارند.^۸

بانک جدیدی که دولت شوروی در ایران تأسیس کرد، به نام بانک روس و ایران خوانده شد و چنانکه از شواهد و قرائن موجود بر می‌آید، در آغاز اساسنامه یا قرارنامه خاصی هم درباره چگونگی و زمینه‌های شکل‌گیری و فعالیت این بانک جدید تدوین و در اختیار اولیای امور قرار نگرفته بود. با این حال مدارک موجود، تاریخ تأسیس آن را ۱۶ شهریور ۱۳۰۲ش. / ۸ سپتامبر ۱۹۲۳م. نشان می‌دهد و اولین

اساسنامه آن نیز در ۲۷ اکتبر ۱۹۵۴م. / ۵ آبان ۱۳۳۳ش. در مجمع عمومی صاحبان سهام این بانک (بانک روس و ایران) به تصویب رسیده است که آن را شرکت سهامی خاص معرفی می‌کند و هدف از تأسیس آن را انجام فعالیتهای بانکی - اعتباری در جهت تسهیل روابط تجاری ایران با شوروی و سایر کشورها ذکر می‌کند. مرکز اصلی بانک تهران و مدت فعالیت آن نیز نامحدود اعلام شده و سرمایه نقدی آن هم ۳۰۰/۰۰۰/۰۰۰ ریال ذکر شده بود که به ۶۰۰ سهم ۵۰۰/۰۰۰ ریالی تقسیم می‌شد.^۹ اساسنامه نخست بانک روس و ایران در سال ۱۳۵۱ش. / ۱۹۷۲م. اندکی تغییر یافت و ضمن افزایش سرمایه نقدی آن به ۶۰۰/۰۰۰/۰۰۰ ریال، با توجه به مقررات جدید نظام بانکی کشور، بانک روس و ایران هم - که پیش از آن شرکتی با سهامی خاص بود - به شرکت سهامی تبدیل شد. اساسنامه اصلاح شده بانک روس و ایران، حیطه فعالیت این بانک را به شرح زیر تعیین می‌کرد:

فصل اول

نام، هدف، موضوع، مرکز، مدت، سرمایه و سهام

ماده ۱- نام: نام شرکت، عبارت است از «بانک روس و ایران» (شرکت سهامی عام) که در این اساسنامه اختصاراً «بانک» نامیده می‌شود.

ماده ۲- هدف: هدف اصلی بانک، انجام عملیات بانکی جهت تسهیل امور بازرگانی ایران با اتحاد جماهیر شوروی و سایر کشورها می‌باشد.

ماده ۳- موضوع: موضوع بانک، عبارت است از انجام کلیه عملیات بانکی، طبق قوانین و مقررات جاری، هرگونه معاملات بازرگانی و سرمایه‌گذاری و

مشارکت که به موجب قوانین و مقررات موضوع برای بانکها ممنوع نباشد.

ماده ۴- مدت و مرکز: بانک در تاریخ ۱۶ شهریور ماه ۱۳۰۲ ش. / ۸ سپتامبر ۱۹۲۳ م.، برای مدت نامحدود تأسیس شده است. مرکز اصلی بانک در تهران است؛ بانک می‌تواند با رعایت قوانین جاری در داخل و خارج کشور اقدام به افتتاح شعب و نمایندگی و باجه بنماید.

ماده ۵- سرمایه: سرمایه بانک، ششصد میلیون (۶۰۰/۰۰۰/۰۰۰) ریال است که نقداً و تماماً پرداخت شده و در شصت هزار (۶۰/۰۰۰) سهم ده هزار (۱۰/۰۰۰) ریالی با نام تمام پرداخت منقسم می‌باشد.

تبصره - اشخاص حقیقی و حقوقی تبعه ایران و اتحاد جماهیر سوسیالیستی، می‌توانند مالک سهام بانک بشوند.

ماده ۶- شکل سهام: اوراق سهام بانک طبق قوانین و مقررات جاری تنظیم و به امضای دو نفر از مدیران رسیده و مهور به مهر بانک می‌باشد.

ماده ۷- غیر قابل تقسیم بودن سهام: هر سهم از نظر بانک غیرقابل تقسیم است و بانک بیش از یک نفر را مالک نمی‌شناسد. هرگاه در نتیجه انتقال قهری یا به حکم دادگاه دو یا چند نفر مالک یک سهم شوند، باید یک نفر را جهت استیفای حقوق مربوطه به آن سهام تعیین و به بانک معرفی کنند.

ماده ۸- مسئولیت و حقوق صاحبان سهام:

مسئولیت هر صاحب سهم محدود به مبلغ اسمی سهامی است که دارا می‌باشد. هر صاحب سهم نسبت به تعداد سهام خود حق رأی در مجامع عمومی و حق شرکت در منافع و در صورت تصفیه بانک، حق شرکت در تقسیم دارائی را دارد.

ماده ۹- انتقال سهام: انتقال سهام باید در دفتر ثبت

سهام بانک به ثبت برسد و انتقال دهنده یا وکیل یا نماینده قانونی او باید انتقال را در دفتر مزبور امضا کند.

تبصره: مالک شدن سهم به خودی خود دلالت بر قبول مندرجات اساسنامه و تصمیمات مجامع عمومی صاحبان سهام و هیئت مدیره بانک دارد، حتی اگر دارنده سهم در آن مجامع حاضر نبوده یا رأی مخالف داده یا رأی نداده باشد.

ماده ۱۰- افزایش سرمایه: مجمع عمومی فوق‌العاده صاحبان سهام می‌تواند در هر موقع سرمایه بانک را به طریقی که در قوانین و مقررات جاری ایران پیش‌بینی شده، افزایش دهد. مجمع عمومی فوق‌العاده پس از استماع پیشنهاد هیئت مدیره و گزارش کمیسیون بازرسی در مورد افزایش سرمایه بانک تصمیم اتخاذ می‌کند. پیشنهاد هیئت مدیره راجع به افزایش سرمایه، باید متضمن توجیه لزوم افزایش سرمایه و نیز شامل گزارشی درباره امور بانک از بدو سال مالی در جریان و اگر تا آن موقع، مجمع عمومی نسبت به حسابهای سال قبل تصمیم نگرفته باشد، حاکی از وضع بانک از ابتدای سال مالی قبل بوده و گزارش کمیسیون بازرسی باید شامل اظهار نظر درباره پیشنهاد هیئت مدیره باشد. مجمع عمومی فوق‌العاده - که درباره افزایش سرمایه اتخاذ تصمیم می‌کند - شرایط مربوط به فروش و پرداخت بهای آن را تعیین یا اختیار تعیین آن را به هیئت مدیره واگذار خواهد کرد. تصمیم مجمع عمومی فوق‌العاده درباره افزایش سرمایه و شرایط صدور سهام جدید، اعم از اینکه شرایط به وسیله خود مجمع عمومی یا هیئت مدیره تعیین شده باشد، در روزنامه کثیرالانتشاری که آگهی‌های بانک در آن درج می‌شود، منتشر خواهد شد.

ماده ۱۱- حق تقدم خرید سهام: صاحبان سهام قدیم در خرید سهام جدید به نسبت سهامی که مالک

باشند، حق تقدم خواهند داشت مگر آنکه مجمع عمومی فوق العاده که تصمیم به افزایش سرمایه گذاری گرفته است، ترتیب دیگری تعیین کند. این حق تقدم قابل انتقال خواهد بود ولی چنانچه صاحبان سهام قدیم از حق تقدم خود در ظرف مدتی که حسب مورد از طرف مجمع عمومی فوق العاده یا هیئت مدیره تعیین می شود استفاده نمایند، بانک سهام را عرضه خواهد نمود.

ماده ۱۲- کاهش سرمایه: مجمع عمومی فوق العاده صاحبان سهام می تواند با رعایت مقررات قانونی در هر موقع سرمایه بانک را تقلیل دهد. مجمع عمومی فوق العاده پس از استماع پیشنهاد هیئت مدیره باید متضمن توجیه لزوم کاهش سرمایه و همچنین شامل گزارش وضع مالی بانک، به طریقی که در ماده ۱۰ ذکر شده است، باشد. این پیشنهاد باید لااقل چهار و پنج (۴۵) روز قبل از تشکیل مجمع عمومی فوق العاده به کمیسیون بازرسی تسلیم گردد. کمیسیون بازرسی پیشنهاد هیئت مدیره را مورد بررسی قرار داده و نظر خود را طی گزارشی به مجمع عمومی فوق العاده تسلیم خواهد نمود. کاهش اختیاری سرمایه از طریق کاهش بهای اسمی سهام به نسبت متساوی و رد مبلغ کاهش یافته هر سهم به صاحب سهم انجام می گیرد. تصمیم مجمع عمومی درباره کاهش سرمایه باید حداکثر ظرف یک ماه در روزنامه کثیرالانتشاری که آگهی های بانک در آن درج می شود، آگهی داده شود.

...ماده ۵۹- مسائل پیش بینی نشده: درباره کلیه مسائلی که در این اساسنامه پیش بینی نشده است، طبق لایحه قانونی اصلاح قسمتی از قانون تجارت و قانون پولی و بانکی کشور و سایر قوانین و مقررات موضوعه رفتار خواهد شد.^{۱۰}

با تصمیم دولت شوروی برای تأسیس بانک

روس و ایران در اوایل سال ۱۳۰۲ ش. / ۱۹۲۳ م.، بتدریج کارشناسانی از آن کشور وارد تهران شدند تا مقدمات افتتاح شعب آن را فراهم آورند.^{۱۱}

سرپرسی لورین سفیر وقت بریتانیا در تهران در ۱۹ سپتامبر ۱۹۲۳ م. / ۲۷ شهریور ۱۳۰۲ ش. در این باره به لرد کرزن چنین گزارش داده است:

«بانک جدید روس و ایران، دفاتر خود را در هشتم سپتامبر در یکی از خیابانهای اصلی تهران افتتاح کرده است. مدیر بانک اسواندر یک گرجی است که سابقاً در استخدام بانک بین المللی در قفقاز بود. قائم مقام بانک کوکارتیچ نیز سابقاً در استخدام همین بانک نامبرده بود.»^{۱۲}

سرپرسی لورین در ۲۱ سپتامبر ۱۹۲۳ م. / ۲۹ شهریور ۱۳۰۲ ش. دو تن از مدیران بانک جدید روس و ایران را به شرح زیر معرفی می کند:

«دو نفر زیر به عنوان مدیر بانک روس - ایران در تهران منصوب شده اند: گوگولویچ که در سال ۱۹۱۵ م. / ۱۳۳۳ ق. / ۱۲۹۴ ش. مدیر بانک سبیری در مسکو بود و بعدها به ریاست بانک آسیایی در تاشکند منصوب شد و چرنوسکی که در سال ۱۹۱۲ م. / ۱۳۳۰ ق. / ۱۲۹۱ ش. یکی از صاحبان منصبان بانک روس در تهران بود.»^{۱۳}

برای اولین بار در ۱۶ اسد / مرداد ۱۳۰۲ ش. / ۸ اوت ۱۹۲۳ م. بود که سفارت شوروی در تهران طی مراسله ای که به شرح زیر برای وزارت امور خارجه ایران نوشت، اعلام کرد که بانک روس و آسیا قصد دارد شعباتی در تهران و برخی شهرهای ایران افتتاح نماید و از اولیای امور ایران تقاضا کرد تا در این مقصود مدیریت بانک مذکور را یاری دهند:

«نمایندگی مختار جماهیر متحده سوسیالیستی شوروی در ایران، با کمال احترام به استحضار آن

نتیجه آن جناب مستطاب را قرین استحضر نماید. اولاً تشکیلات و قلمرو عملیات و محل اقامت مرکزی شرکت فوق‌الذکر؛ ثانیاً تاریخ تأسیس شرکت و دلایل قانونی بودن آن در محل اقامت خود؛ ثالثاً تاریخ و محل تصویب یا ثبت نظامنامه و یا قراردادی که به موجب آن شرکت در مملکت محل اقامت خود عملیات می‌نماید؛ رابعاً مدت ایجاد شرکت در محل اقامت خود؛ خامساً سرمایه اصلی شرکت و قسمتی از آن که جمع آوری شده است؛ سادساً شرکت سهامی مزبور در ایران چه قبیل معاملات تجارتي را در نظر گرفته و کمیت و کیفیت عملیات و مقدار سرمایه اختصاصی آن. این موقع را مغتنم شمرده، احترامات فائقه را تجدید می‌نماید. امضا»^{۱۵}

سفارت شوروی در تهران هم در ۷ سنبله / شهریور ۱۳۰۲ ش. / ۳۰ اوت ۱۹۲۳ م. در مراسله‌ای که به شرح زیر برای وزارت امور خارجه ایران فرستاد، شرایط تأسیس شعبات این بانک و نیز میزان سرمایه و مرکزیت بانک را به اطلاع آنان رسانید:

«آقای وزیر امور خارجه! دوستدار با نهایت توقیر و احترام در جواب مراسله محترمه جناب مستطاب عالی مورخه ۲۳ برج اسد هذمه سنه نمره ۴۳۱۳ راجع به اطلاعاتی که خواسته بودید، مراتب ذیل را به استحضر خاطر محترم می‌رساند.

۱. شرکت سهامی روس و آسیا در مسکو تأسیس و مرکز آن هم در شهر مزبور است.

۲. نظامنامه شرکت مزبوره در ۲۸ ماه آوریل هذمه سنه از تصویب شورای کمیسره‌های ملی دولت جمهوری سوسیالیستی فدراتیو شوروی روس گذشته و در ۲۲ ماهه همین سنه در ادارات مربوطه دولت مشارالیه ثبت گردیده است.

۳. عملیات شرکت مزبور که عبارت است از

وزارت جلیله می‌رساند که شرکت سهامی روس و آسیا در این روزهای نزدیک کانتور بانک را در تهران و شعبات آن را در تبریز و رشت و مشهد سر [بابلسر] و اگنت‌گری‌های آن را در انزلی و قزوین افتتاح خواهد نمود. کانتور بانک مزبور در تحت ریاست سی‌تواین آ.س سوانیدزه می‌باشد. نمایندگی مختار اطمینان کامل دارد که از طرف اولیای امور دولت علیه نسبت به عملیات کانتور بانک مزبور - که اولین مقصود آن تحکیم روابط تجاری بین روسیه و ایران است - کمال مساعدت و همراهی به عمل خواهد آمد و توقیراً از آن وزارت جلیله متمنی است مقرر فرمایند اولیای امور محلی را از افتتاح قریب شعبات و اگنت‌گری و کانتور بانک مزبور، قرین اطلاع و استحضر دارند... امضا»^{۱۴}

وزارت امور خارجه ایران نیز پس از هماهنگی با هیئت دولت طی مراسله‌ای که در ۲۳ اسد / مرداد ۱۳۰۲ ش. / ۱۵ اوت ۱۹۲۳ م. به شرح زیر برای سفارت شوروی در تهران فرستاد، ضمن تأکید بر لزوم مطالعه و بررسی جوانب مختلف موضوع توسط دولت ایران، شرایطی را که برطبق آن بانک مذکور در ایران شعبات خود را دایر خواهد نمود، جویا شد:

«مراسله محترمه آن جناب مستطاب مورخه ۱۶ برج جاری نمره ۱۵۶۷ مشعر بر اینکه شرکت سهامی روس و آسیا قصد دارد یک کانتور بانک در تهران و شعبات آن را در تبریز و رشت و مشهد سر و اگنت‌گری آن را در انزلی و قزوین افتتاح نماید و کانتور بانک مزبور در تحت ریاست مسیو سوانیدزه می‌باشد، عز و وصول بخشید و اینک جواباً با کمال احترام زحمت‌افزا می‌شود که چون تأسیس این قبیل مؤسسات موکول به تصویب مقامات عالیه مملکتی است، لهذا توضیحاتی فراهم و فعلاً اشاره شده است، مرقوم دارند تا پس از مطالعات لازمه تصمیم مقتضی اتخاذ و از

تأسیس هرگونه مؤسسات صنعتی و اخذ و استخراج امتیازات و ترویج داد و ستد و تجارت و صادر و وارد نمودن مال التجاره‌ها و سایر عملیات مربوط به آنها.

۴. سرمایه اصلی این شرکت، عبارت از مبلغ دوست هزار منات طلا می‌باشد؛ بعلاوه سرمایه سهامی زیادی که جمع آوری شده است.

۵. شرکت مزبوره برای عملیات خود در ایران مطابق نظامنامه خود کانتور بانک روس و ایران را باز و سرمایه آن مبلغ پانصد هزار لیره است که تمام آن را شرکت مزبوره برای این مقصود در روسیه جمع و جلب نموده است.

۶. این سرمایه برای عملیات در ایران تخصیص داده شده است. کانتور بانک مزبور هم در اداره مرکزی خود در تهران و هم در شعبات خود در سایر نقاط ایران به عملیات بانکی معمولی از قبیل افتتاح حسابهای جاری و تنزیل اسناد و خرد کردن و برات نمودن پول و دادن اسناد ضمانتی و اعتبار نامه‌ها و ابتیاع و خرید هرگونه اسهام و اوبلی گاسیونها و اوراسق قیمتی و انتشار و شرکت در انتشار اسهام و اوبلی گاسیونها و دادن مساعده (آوانس) و قرض در مقابل هرگونه وثایقی و کلیتاً هرگونه عملیاتی که معمولاً کانتورهای بانکی و مؤسسات مالی که برای تجارت و صنعت مفید است به عمل می‌آورند، خواهد پرداخت. با ذکر مراتب فوق، دوستدار اطمینان کامل خود

را اظهار می‌دارد که دولت علیه ایران همان مساعدت و همراهی را که نسبت به این قبیل مؤسسات معمول می‌دارد، نسبت به کانتور بانک مزبور هم مبذول خواهد فرمود و در ضمن دوستدار احتراماً لازم می‌داند خاطر مودت مظاهر را مطلع و مستحضر سازد که کانتور بانک مزبور عملیات خود را در روز ۱۳ برج جاری شروع خواهد نمود. موقع را مغتنم شمرده، احترامات

فائقه را تجدید می‌نماید. نماینده مختار جماهیر متحده سوسیالیستی شوروی در ایران. امضا»^{۱۶}

وزارت امور خارجه ایران نیز در ۱۶ سنبله / شهریور ۱۳۰۲ ش. / ۸ سپتامبر ۱۹۲۳ م. ضمن موافقت با تأسیس شعب بانک روس و آسیا در تهران و برخی شهرهای ایران، تصریح نمود که بانک مذکور در دوران فعالیتش در ایران لزوماً باید مقررات وضع شده از سوی دولت ایران را به مورد اجرا بگذارد و از تملک اموال غیر منقول خودداری نماید. در این نامه وزارت امور خارجه چنین می‌خوانیم:

«مراسله جوابیه آن جناب مستطاب مورخه ۷ برج جاری نمرة ۱۸۲۱ عز وصول بخشید و از مندرجات آن استحضار حاصل گردید و اینکه با کمال توقیر زحمت می‌دهد که با احترام تقاضای آن جناب مستطاب اجازه داده می‌شود شرکت سهامی روس و آسیا به عملیات صرافی در ایران شروع نموده و کانتور بانک خود را در طهران و شعبات آن را در تبریز و رشت و مشهد سر و اگنت گری در انزلی و قزوین افتتاح نماید و با رعایت این شرایط که کانتور بانک و شعبات و اگنت گری‌های آن قوانین و نظامات مملکتی را که فعلاً موجود است یا در آینده به تصویب و به موقع اجرا گذارده شود، رعایت نموده، از رهن املاک و اموال غیر منقول و هرگونه معاملات راجعه به اسناد و بروات دولتی خودداری نماید.

تقیدات: بانک حق نخواهد داشت در قلمرو دولت علیه ایران گرو بیع شرطی قبول کند و غیر منقول از قبیل املاک و اراضی و دهات و غیرها خریداری نماید مگر اراضی که برای یک بنای کافی در طهران و شعباتش در سایر ایالات لازم می‌باشند و نیز قدغن اکیداً است که بانک مزبور بروات دولتی را که حواله به او نشده، تنزیل کند و یا به اعتبار آنها وجهی به کسی

وزارت امور خارجه در ۱۲ عقرب / آبان ۱۳۰۲ ش. / ۴ نوامبر ۱۹۲۳ م. طی مراسله‌ای متحدالمال از کارگزاریهای خارجه شهرهای رشت، تبریز و ایالت مازندران خواست تا طبق ضوابط تعیین شده و با رعایت کلیه جوانب احتیاط با تأسیس شعب بانک روس و ایران در آن مناطق موافقت و همراهی نمایند.^{۱۸}

در همان زمان ریاست کل مالیه وقت (میلسیو) - که از جریان موافقت دولت ایران با تأسیس بانک روس و ایران در برخی از شهرهای کشور مطلع شده بود - در مراسله‌ای که در ۱۷ قوس / آذر ۱۳۰۲ ش. / ۱۹۲۳ م. و به شرح زیر برای وزارت امور خارجه نوشت، ضمن انتقاد از عدم بهره‌گیری از نظرات کارشناسانه او، تقاضا کرد تا برای بررسی بیش‌تر موضوع و تنظیم قراردادی قانونی، ترتیبات لازم فراهم شود:

«وزارت جلیله فواید عامه، سواد شرحی که از طرف آن وزارت جلیله به سفارت روس دائر به اعطای اجازه تأسیس بانک به کمپانی سهام در ایران و تأسیس بانکها در تهران، تبریز، رشت، مشهد سر، قزوین و انزلی به سفارت روسیه نگاشته شده است، به این وزارتخانه ارسال و اسباب تعجب شد که از طرف آن وزارت جلیله اقدام مالی به این مهمی بدون مراجعه به این وزارتخانه و آقای رئیس کل مالیه - که به موجب کتبرات خرید باید در کلیه مسائل مالی طرف شور و مشورت واقع شوند - به عمل آمده و احتمال می‌رود که ماده ۲۳ قانون اساسی نیز در مورد این امتیاز مورد اطلاق داشته باشد. علی‌ای حال متمنی است مقرر فرمایند، شرحی به سفارت مشارالیه مرقوم و اعلام گردد که منظور آن وزارت جلیله در مراسله سابق فقط اظهار موافقت بوده و کمپانی مذکور لازم است با دولت داخل مذاکره و تحصیل امتیاز نامه قانونی

برخی از مراسلات و نامه‌های هشدار دهنده دیگری هم از افراد و گروههای مختلف برای اولیای امور کشور فرستاده می‌شد که حاکی از نگرانی آنان از تبدیل شدن بانک روس و ایران به آلتی جهت سلطه اقتصادی - سیاسی شوروی در عرصه ایران بود. از جمله سرتیپ محمد حسین نامی - که خود را رئیس تیپ مستقل شمال معرفی کرده است - طی مراسله‌ای که در ۵ بهمن ۱۳۰۲ ش. / ۱۳ فوریه ۱۹۲۴ م. به شرح زیر برای متصدی ارکان حرب کل قشون فرستاد، با اشاره به اقدامات وسیع روسها برای تأسیس شعب و نمایندگی‌های بانک روس و ایران در مناطق شمالی کشور، هشدار داد تا اولیای امور برای جلوگیری از تکرار تجربه تلخ بانک استقراضی، نظارت بیش‌تری در فعالیت این بانک جدید اعمال نمایند:

«موظفاً مراتب ذیل را راپورت می‌نماید که به عرض پیشگاه مبارک حضرت اشرف برسانید. مطابق اطلاعات مکتسبه خارجی و آنچه تاکنون عملاً مشاهده گردیده است، ادارات تجارتي سابقه روس از قبیل کاستورک، اداره نفت، سندیکات و غیره ادارات خود را جمع و ممکن است موقتاً یک مرکز در تهران یا در نقاط مهمه باقی گذارند، نظریه زمامداران اقتصادی روس این است که مخارجات ادارات خود را تقبل کرده و با وجود استفاده سابقه حتی المقدور کم‌تر خرج نمایند.

جای‌نشینی کلیه ادارات فوق (روستیو) کمپانی روس و ایران - که به ریاست خوشتاریا است - خواهد بود.

اداره مزبوره، حالیه شروع به تشکیلات نموده است و نقشه‌های بزرگی را مد نظر دارد که تقریباً همان بانک استقراضی سابق را با اختیارات مهم‌تری که هم

مرکز سیاست و پروپاگاندا و هم مرکز تجارت شعبات رهنی تشکیل دهد و چون قبل از شروع به اقدامات رسمی تری مجبور است که یک قراردادهائی که ممکن است بعضی از مواد آن در لفافه‌هائی باشد که در آتیه تولید یک اشکالات مهمی را نماید، دارا شود پیشنهادت ذیل را حسب الفریضه تقدیم می‌دارد تا در صورت توجه، نظر مبارک در آن قراردادها قید شود:

۱- بانک مزبور به عنوان بانک رسمی دولت شناخته نشده و دارای حقوق بانکهای تجارتي باشد مثل (اتومان).

۲- کلیه اختیارات مستخدمین بانک مذکور تصریح و بدون جزئی اجمال همان اختیارات رعایای روس در ایران بعد از انقضای کاپیتولاسیون را - که مثل رعایای ایران محسوبند - دارا شوند.

۳- بانک مذکوره، مطابق مقررات تجارتي بین‌المللی سرمایه و اعتبارات خود را بدواً تحت نظر مأموران اقتصادی دولت علیه قرار داده، عیناً ارائه دهد.

۴- کلیه مستخدمین از هرگونه دخالت‌هائی در امور سیاسی احتراز نموده و اشخاص متهم به جرایم سیاسی، به استخدام بانک مزبور پذیرفته نشوند.

۵- شعبات رهنی، اشیا را به ضمانت یا تصدیق کمیساریای محلی قبول نماید تا مثل بانک استقراضی سابق محل اختفای اشیا مسروقه دولتی و غیره نگردد.

خاتماً به عرض می‌رساند که کمپانی مذکور، حالیه تحت نظر مستقیم سفارت روس و رئیس مستقیمش شومیاتسکی است و کلیه کارکنان با حرارت و جاسوسان سابقه این حدود در استخدام کمپانی مذکوره داخل شده‌اند. رئیس تیپ مستقل شمال - سرتیپ محمد حسین. امضا^{۲۰}

با تمام این هشدارها و به رغم اینکه ظاهراً قرار نامه‌ای هم درباره فعالیت بانک ایران و روس میان

دولتین ایران و شوروی منعقد نشده بود، براساس توافقاتی که طی همین مراسلات اخیر میان طرفین حاصل شد، بانک روس و ایران بتدریج شعب خود را در تهران و نیز برخی شهرهای ایران افتتاح کرد و سفارت شوروی نیز در تهران برای پیشرفت امور این بانک از هیچ کوششی فروگذار نمی‌کرد.^{۲۱} گو اینکه بانک روس و ایران برای افتتاح شعب خود در شهرهای مختلف موظف بود اجازه دولت ایران را تحصیل نماید، اما مواردی پیشامد کرد که اولیای بانک مذکور بدون هماهنگی با دولت ایران اقدام به تأسیس شعبه و نمایندگی در برخی شهرهای ایران کردند و این اقدامات، انتقاد و اعتراض دولت ایران را به دنبال آورد.^{۲۲} چنانکه وقتی وزارت امور خارجه از تأسیس شعبه‌ای از بانک روس و ایران در اصفهان مطلع شد، طی مراسله‌ای به شرح زیر از کارگزاری اصفهان خواست نسبت به این اقدام بانک اعتراض کند:

«سه فقره راپورت مورخ ۱۱، ۱۲ و ۱۳ برج جوزای هذه سنه ۲۶۴ و نمره ۲۹۲ و نمره ۳۰۱ راجع به ورود ارخیسوف و تأسیس شعبه بانک واصل شد. جواباً می‌نویسد که کانتور بانک مرکزی تهران فقط به موجب مراسله صادره از وزارت امور خارجه به نمایندگی مختار دولت شوروی، اجازه داشته است که شعبات خود را در مشهد سر و قزوین و رشت و انزلی دایر نماید و راجع به تأسیس شعبه در اصفهان هنوز تقاضائی نکرده‌اند. به وزارت داخله هم همین طور مراتب اخطار گردید که حکومت اصفهان را مستحضر دارند.»^{۲۳}

با این حال مدت کوتاهی بعد و در ۱۷ سرطان / تیر ۱۳۰۳ ش. / ۸ ژوئیه ۱۹۲۴ م. دولت ایران مجوز لازم را برای افتتاح شعبه بانک روس و ایران در اصفهان و نیز بار فروش - که پیش از آن به طور غیرقانونی

بود.^{۲۹} طی سالهای آتی باز هم دولت شوروی درصدد برآمد شعبات بانک روس و ایران را در شهرهای بیش تری افتتاح کند. طی بهمن ماه ۱۳۰۶ ش. ۲٪ فوریه ۱۹۲۸ م. دولت ایران به دولت شوروی اجازه داد تا شعباتی دیگر از بانک روس و ایران را در بندر جز، قوچان، سلطان آباد و کرمانشاه افتتاح کند. وزارت فلاح و تجارت و فواید عامه در ۱۲ بهمن ۱۳۰۶ ش. ۲۷ ژانویه ۱۹۲۸ م. در این باره به نمایندگی تجارته شوروی در ایران چنین نوشت:

«نماینده محترم تجارته اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی در ایران!

به طوری که تقاضا نموده بودید، اجازه داده می شود که شعب بانک ایران و روس در نقاط بندر جز و قوچان و سلطان آباد و کرمانشاهان به شرایط ذیل افتتاح یابد:

- ۱- از طرف شعب مزبوره قوانین و نظامات مملکتی - که فعلاً موجود است یا در آینده تصویب و به موقع اجرا گذارده شود - رعایت گردد.
- ۲- از رهن و استملاک اموال غیرمنقول و هرگونه معاملات راجعه به اسناد و بروات دولتی ممنوع می باشد.
- ۳- شعبات مزبوره به دوایر مربوطه وزارت جلیله عدلیه اعظم مراجعه و مقررات مواد ۱۱۳، ۱۱۴ و ۱۱۷ قانون تجارت و همچنین کلیه مقررات قانون مزبور را کاملاً به موقع اجرا گذارد.

امضا^{۳۰}

در روزهای نخست سال ۱۳۱۰ ش. ۱۹۳۱ م. نیز دولت ایران با افتتاح و فعالیت شعب بانک روس و ایران در شهرهای رضائیه (ارومیه)، شاهرود، استرآباد، بوشهر، محمره و ساری موافقت نمود.^{۳۱} لازم به ذکر است که تقریباً قریب به اتفاق مدیران شعب بانک روس و ایران از اتباع شوروی بودند و در

تأسیس شده بود - صادر کرد.^{۲۴} موارد مشابه دیگری هم بروز کرد که اولیای بانک روس و ایران بدون هماهنگی با دولت ایران در برخی شهرهای ایران شعبه دایر کردند و به تبع آن مخالفتی نیز از سوی دولت ایران نسبت به این اقدامات صورت گرفت؛ اما در نهایت با تأسیس این شعب موافقت حاصل شد.^{۲۵} مواردی هم پیشامد می کرد که تجار و کسبه برخی از شهرها از دولت ایران تقاضا می کردند جهت تسهیل هر چه بیش تر مراودات تجاری با اتباع و دولت شوروی، شعبه ای از بانک روس و ایران را در آن مناطق دایر نماید. از جمله تعداد کثیری از بازرگانان کرمان در ۱۳ سنبله / شهریور ۱۳۰۳ ش. ۴ سپتامبر ۱۹۲۴ م. در این باره خطاب به وزارت تجارت و فلاح و فواید عامه چنین نوشتند:

«مقام منبع وزارت جلیله فواید عامه و تجارت - دامت شوکته. تقاضای افتتاح شعبه بانک ایران و روس در کرمان سابقاً به وسیله ریاست فواید عامه کرمان شده، اینک معروض می داریم که نظر به قرارداد تجارته منعقد بین دولتین شعبه مزبور، مستلزم روش و توسعه عملیاتی تجارته است. ما عموماً احتیاج و تمایل خود را به افتتاح بانک مزبور اظهار و مستدعی هستیم برای افتتاح آن، اقدام لازم و عاجلی فرمایند.»^{۲۶}

در ۶ مهر ۱۳۰۶ ش. ۲۹ سپتامبر ۱۹۲۷ م. تقاضای مشابهی هم از سوی تجار بندر جز به حکومت آن شهر تسلیم شد.^{۲۷}

مدت کوتاهی پس از آن هم ریاست بانک روس و ایران از گشایش قریب الوقوع یک شعبه از بانک مذکور در بندر جز خبر داد.^{۲۸} در اکتبر ۱۹۲۴ م. مهر ۱۳۰۳ ش. بانک روس و ایران علاوه بر شعبه اصلی اش در تهران در شهرهای همدان، رشت، تبریز، مشهد بار فروش، اصفهان، انزلی و سبزواری شعبه تأسیس کرده

میان آنان برخی از اجزای بانک سابق استقراضی نیز به چشم می‌خورد.^{۳۲}

در سالهای نخست مرکز اصلی بانک روس و ایران در تهران قرار داشت اما از اواخر سال ۱۳۰۸ ش. / ۱۹۲۰ م. در هماهنگی با دولت ایران مرکز بانک مذکور به مسکو منتقل شد.^{۳۳} از مدت زمان استقرار مرکز اصلی بانک روس و ایران در مسکو اطلاع دقیقی در دست نیست. با این حال در اساسنامه نخست این بانک - که در سال ۱۹۵۴ م / ۱۳۳۳ ش. تنظیم شده است، مرکز اصلی، بانک، تهران ذکر شده است - بدین ترتیب در فاصله سالهای ۱۳۰۸ - ۱۳۳۳ ش. / ۱۹۳۰ - ۱۹۵۴ م. باید بار دیگر مرکز بانک از مسکو به تهران منتقل شده باشد.^{۳۴}

فعالیت های مالی - اعتباری

بانک روس و ایران که طی همان سالهای نخست فعالیت خود تعداد زیادی از شعب و نمایندگی های خود را در شهرهای مختلف ایران دایر کرد، در صدد بود در اقتصاد تجاری - اعتباری ایران نقش قابل توجهی ایفا کند. حیطة فعالیت و خدمات رسانی بانک روس و ایران تقریباً وسیع بود و با اینکه بیشترین وظیفه و کارکرد آن در تسهیل روابط تجاری ایران و شوروی دور می‌زد، با این حال اولیای این بانک برای انجام خدمات مالی - اعتباری مشتریان خود در سایر نقاط جهان نیز مشکل چندانی نداشتند و در همان اوایل تأسیس این بانک هم اعلام شده بود که دامنه فعالیت آن صرفاً به روابط تجاری - اقتصادی ایران و شوروی محدود نخواهد شد. به طور کلی بانک روس و ایران خدمات زیر را به مشتریان خود ارائه می‌داد:

۱- نزول سفته و براتی که مبتنی بر معاملات

تجاری می‌باشد.

۲- دادن وام و افتتاح اعتبار به شکل حساب جاری مخصوص و افتتاح حساب جاری در برابر رهن و وثیقه کالا و فلزات گرانبها و بارنامه‌ها و سایر اسناد مربوط به مال التجاره و سفته‌ها و تعهدات مدتدار دیگر و همچنین در برابر وثیقه سهام و اوراق بهادار و اسعار خارجی.

۳- خرید و فروش مال التجاره به حساب خود یا برحسب سفارش اشخاص.

۴- خرید و فروش اسعار خارجی و فلزات گرانبها و چک و براتهای داخلی و خارجی و غیره.

۵- خرید و فروش سهام ایرانی و خارجی.

۶- قبول حفاظت انواع اوراق سودآور و سایر اشیای قیمتی.

۷- وصول وجه سفته‌ها و تعهدات و براتها و هرگونه اوراق و اسناد بهادار که برای وصول به بانک داده شود.

۸- افتتاح حساب جاری.

۹- رهن مال التجاره و سفته‌ها و اشیای قیمتی که در نزد بانک به گرو گذاشته شده است.^{۳۵}

از آنجائی که بانک روس و ایران علاوه بر امور جاری بانکی - اعتباری مستقیماً در واردات و صادرات کالا میان ایران و شوروی هم مشارکت داشت، در سال ۱۳۰۸ ش. / ۱۹۳۰ م. تعهدنامه‌ای به مشتریان و تجار ایرانی طرف قرارداد با خود قبولاند که طبق آن هرگونه آسیبی به دلایل عدیده سیاسی - امنیتی بر مال التجاره آنها در خاک شوروی وارد می‌شد، بانک مسئول شناخته نمی‌شد و نیز صاحب کالا ملزم بود تمام مقررات تجارتی معمول در خاک شوروی را گردن نهد. حکومت گیلان در ۱۹ اسفند ۱۳۰۸ ش. / ۱۰ مارس ۱۹۳۰ م. در مراسله‌ای که برای وزارت داخله فرستاد، ضمن اشاره به مفاد تعهدنامه فوق اجرای آن را ظلم

فاحشی در حق تجار و بازرگانان ایران طرف قرارداد با بانک روس و ایران ارزیابی کرده، چنین نوشته است: «بعدالعنوان! بانک شوروی تعهدنامه‌ای مطابق مواد ذیل تنظیم و از فقر و استیصال تجار استفاده و به وسیلهٔ تحمیل آن، آخرین دینار و هستی آنان را منظمأً به تمام احصائیات - که مفید به جمع‌آوری مال دنیا است - به خود انتقال می‌دهد.

۱- مال التجارةٔ محموله، توسط بانک روس و ایران اگر در کشتی آب خورده و یا ملکوک شود و یا این که در گمرگ بادکوبه و به واسطهٔ تأخیر و یا جهاتی کرایهٔ انبار و عوارضات به آن علاقه بگیرد، به عهدهٔ صاحب مال، یعنی فروشنده بوده و به هیچ وجه ادارهٔ بانک مسئول نخواهد بود.

۲- مال التجارةٔ محموله که در ادارهٔ معاینه تجزیه شده و هر مظنه‌ای را که در بورس معین کردند، مال دهنده حق اعتراض ندارد.

۳- در روسیه و یا در هر نقطه از آن انقلاب و اغتشاش رخ دهد که باعث از بین رفتن مال گردد، بانک مسئول نخواهد بود.

۴- حکومت شوروی هر قانون و مالیاتی که در حق مال التجارة و معاملات داخلی خود معین نماید، مال دهنده در پذیرفتن مقررات داخلی ناگزیر است.

۵- مال دهنده و صاحب مال هرگونه مالی را که بانک در مقابل مال التجارةٔ آنها وارد کرده، قبول خواهد کرد.

۶- بانک، خود را به هیچ وجه از بابت کسری مال التجارةٔ محموله مسئول نمی‌داند.

۷- برای مال التجارةٔ محموله به هیچ وجه پروسانتاژ علاقه نمی‌گیرد.

۸- مقررات فوق را که فرستنده و صاحب مال ایفاد می‌نماید، قطعی و با رضایت صاحب مال است.

با مطالعهٔ مواد مذکورهٔ فوق و دقت درمعانی و مفاهیم آن، تصدیق خواهند فرمود این اقدام نه فقط متضمن محو و فنای ثروت بلکه موجب تهیة وسایل استرقاق اقتصادی تجار و تجارت شمال است و نباید قضیه را عادی و نتیجه را ساده تلقی کرد.^{۳۶}

اما رئیس الوزرای وقت در ۱۲ فروردین ۱۳۰۹ ش. / ۱ آوریل ۱۹۳۰ م. در پاسخ به استعلام وزارت داخله، تأکید کرد که دولت ایران در جلوگیری از اجرای مقررات فوق، هیچگونه اقتداری ندارد و تجار ایرانی طرف معامله با شوروی هم چاره‌ای جز کنار آمدن با این گرفتاریها ندارند.^{۳۷}

رقابت‌های بانکی

بانک ایران و روس بویژه در ایالت گیلان، مازندران و آذربایجان، نفوذی قابل توجه به دست آورد و جهت توسعهٔ نفوذ اقتصادی - تجاری شوروی در آن مناطق تا حدی که امکانات آن یاری می‌داد، از هیچ کوششی فرو گذار نبود. در آن هنگام بانک شاهنشاهی کماکان در بخشهای مختلف ایران فعال بود و شعب این بانک در اقصا نقاط قلمروهای شمالی کشور به فعالیت بانکی - اعتباری و نیز تجاری مشغول بودند و بدین ترتیب برای بانک روس و ایران رقیبی قابل توجه به شمار می‌رفتند. از سوی دیگر طی سالهای ۱۳۰۴-۱۳۰۵ ش. / ۱۹۲۵-۱۹۲۶ م. بانک ایرانی پهلوی هم - که عمدتاً جهت رسیدگی به امور قشون تشکیل شده بود - در برخی از نقاط و از جمله ایالات شمالی کشور شعباتی داشت و برخی عملیات محدود بانکی - اعتباری برای مشتریان از طبقات مختلف انجام می‌داد. مهم‌تر از آن تأسیس و فعالیت بانک ملی ایران در سال ۱۳۰۷ ش. / ۱۹۲۸ م. بود که تحت حمایت‌های دولت و شخص رضا شاه سرعت در حال پیشرفت بود و دامنهٔ فعالیت کمی

و کیفی خود را روز به روز گسترش می‌داد و نهایتاً هم با لغو امتیاز انحصاری بانک شاهنشاهی برای نشر اسکناس در سال ۱۳۱۱ ش. / ۱۹۳۲ م. بانک ملی عهده‌دار نشر اسکناس شده، قدرت فائده‌ای در کنترل اقتصاد پولی - اعتباری کشور به دست آورد. بنابراین بانک ملی ایران هم از همان اوان تأسیس از منظر اولیای بانک روس و ایران به چشم رقیب نگریسته شد. به همین دلیل، اولیای این بانک جهت توسعه نفوذ اقتصادی - تجاری خود در مناطقی که بانک ملی شعبی افتتاح کرده بود، از هیچ کوششی فروگذار نبودند.^{۳۸} چنانکه وقتی بانک ملی ایران در صدد برآمد در بندر جز شعبه‌ای افتتاح کند بانک روس و ایران جهت جلوگیری از گرایش تجار و کسبه به سوی این بانک جدید التأسیس برخی تسهیلات ویژه اعتباری و تجاری برای آنان قائل شد. حکومت بندر جز در ۱۶ تیر ۱۳۰۸ ش. / ۷ ژوئیه ۱۹۲۹ م. در این باره چنین گزارش داده است:

«در تعقیب معروضه نمره ۲۷۳ از وقتی که نمایندگان بانک ملی برای مطالعه در تأسیس شعبه بانک ملی به بندر جز آمده و مراجعت کرده‌اند، بانک روس سعی دارد که تجار در بانک روس دارای اسهام و معاملات ثابت شوند و از حالا متوجه هستند که مردم را علاقه‌مند نموده تا بتوانند از این راه با بانک ملی رقابت نمایند. حتی القوه از پیشرفت این نظر جلوگیری شده، به طوری که تظاهر نکند و فعلاً زمینه به حد اکمال برای پیشرفت امور بانک ملی تهیه شده. حکومت بندر جز»^{۳۹}

اداره نظمیة ایالت آذربایجان نیز در ۱۳ مرداد ۱۳۱۰ ش. / ۵ اوت ۱۹۳۱ م. طی گزارشی به وزارت داخله درباره تلاش بانک روس و ایران برای جذب تجار و کسبه آن ایالت به سوی خود و جلوگیری از

توسعه فعالیت بانک‌های رقیب، چنین نوشته است: «بعد العنوان! مطابق اطلاع واصله، بانک شوروی اخیراً به وسیله دلالان و عاملین خود بین بازاریان انتشار داده که بانک روس حاضر است در حدود یک میلیون تومان به تجار قرض داده و مساعدت نماید. اکثر تجار و بازاریان نیز در این اوقات به بانک مذکور گرویده و معاملات می‌کنند و از این نقطه نظر تا درجه‌ای معامله بانک ملی و شاهنشاهی و پهلوی مقطوع شده است. اینک عمال شوروی در این کار دو نقطه نظر دارند:

اولاً تبلیغ آنکه در چنین موقع و بحران اقتصادی، باز بانک روس است که به داد مردم می‌رسد و از این جهت عده‌ای از تجار و بازاریان را مرهون منت خود ساخته و در موارد لازمه از وجود آنها استفاده نمایند؛ و دیگر آنکه فعلاً وجود نقدینه در بانک مزبور به علت عدم وسایل اخراج زیاد شده و می‌خواهند به وسیله معاملات با تجار فوایدی هم ببرند.

«رئیس نظمیة ناحیة شمال غرب - سیف»^{۴۰}

اداره نظمیة ایالتی آذربایجان در ۲۸ مرداد ۱۳۱۰ ش. / ۲۰ اوت ۱۹۳۱ م. در گزارشی مشابه در این باره به سیاست‌های اقتصادی بانک روس و ایران برای جلب تجار و کسبه به سوی خود، چنین اشاره کرده است:

«تعقیب نمره ۲۴۳۴/۳۳۲۲-۱۰/۵/۳ راجع به عملیات بانک روس. خاطر محترم را مستحضر می‌دارد، مطابق راپرتهای واصله اخیر بانک مزبور توسط دلالان با طبقه تجار و اصناف محاسبه‌ای را دایر و همه‌گونه مساعدت مالی نموده. با ارائه مختصر سرمایه و اعتبار به اشخاص قرض داده و از قرار صدی شش وجه قبول و صدی هشت پس می‌دهد عملیات مؤسسه مزبور برای محدود نمودن معامله دیگران و انتفاع اقتصادی و بالأخره جلب توجه افکار تجار و اصناف است که در

آتیه منجر به مضراتی خواهد شد.

رئیس نظمیة ناحیه شمال غرب - سرهنگ عبدالله سیف^{۴۱}

سیاستهای تخریبی

از اسناد و مدارک موجود، چنین بر می آید که بانک روس و ایران طی همان دوران در جلوگیری از توسعه اقتصادی ایالات شمالی ایران نقش مخربی ایفا می کرده است و گزارشهای حکام این ایالات به حکومت مرکزی، حاکی از تلاش بی وقفه این بانک برای سلطه بلامنازع اقتصادی - تجاری شوروی بر آن مناطق بوده است. از جمله حکومت بار فروش در ۱۶ بهمن ۱۳۰۷ ش. ۵ فوریه ۱۹۲۹ م. طی گزارشی به وزارت داخله، از نقش تخریبی بانک روس و ایران در اقتصاد تجاری - کشاورزی آن منطقه سخن به میان می آورد و از اولیای امور تقاضا می کند تا جهت جلوگیری از تداوم چنین روالی، شعبه ای از بانک ملی ایران - که بتازگی تأسیس شده بود - در آن شهر دایر شود. در این نامه حکومت بار فروش به وزارت داخله چنین می خوانیم:

«هیئت تجار و اتحادیه دلال بار فروش، راپرت مشروحي از جریان امور تجارتي مازندران داده و کیفیت امور تجارت امروز را با سنوات قبل از جنگ بین المللی مقایسه کرده و ضمناً وضعیات معامله و رفتار بانک روس با تجار و کسبه را - که اولین وسیله پیشرفت این مقاصد شده است - توضیح داده، وجود شعبه بانک ملی ایران را یگانه راه علاج و رفع موانع فعلی و مشکلات کنونی دانسته و درخواست تأسیس شعبه آن را کرده اند. اینک برای مزید استحضار آن وزارت جلیله، سواد راپرت مزبور را در تعقیب نمره ۳۲۳۷ مورخه ۱۹ آبان و نمره ۴۱۲۰ مورخ ۹ بهمن [که]

متضمن اطلاعات تجار ساری است، تقدیم داشته، و توجهات آن وزارت جلیله را به اهمیت اوضاع تجارت و لزوم تأسیس شعبه بانک در مازندران جلب می نماید تا بدین وسیله معایب، مرتفع و تجار قادر به توسعه تجارت و حفظ منابع داخلی شده و مملکت را از فقر و فاقه نجات دهند.

امضا^{۴۲}

حاکم بار فروش، در گزارشی درباره روند رو به تنزل کمی و کیفی محصولات کشاورزی و تجاری بار فروش و مازندران، وجود بانک روس و ایران را در آن مناطق و نقش تخریبی آن بانک را در به وجود آمدن آن شرایط اقتصادی - تجاری حاد در درجه اول اهمیت ارزیابی کرده است. در بخشهایی از این گزارش، چنین آمده است:

«قیمت امتعه مازندران در سنوات اخیر، سال به سال تنزل کرده و در اواخر آبانماه ۱۳۰۷ ش. / اواخر نوامبر ۱۹۲۸ م. به انتها درجه قوس نزول رسیده و با در نظر گرفتن مراتب فوق، با قیافه مدهش بحران اقتصادی مواجهه خواهیم کرد. در اینجا بی اختیار سؤال ذیل از قلب انسان خطور می کند، مگر چه شده است آیا برطبق قانون عرضه و تقاضا محصولات مازندران بی اندازه زیاد شده یا اینکه احتیاج روسیه نسبت به اجناس آن کاسته شده است که یک چنین تنزل فاحشی و بحران مضری رخ داده؟ جواب این است: سؤال از روی تحقیقات کامل منفی و قضیه بکلی بر عکس است. زیرا که اجناس مازندران از حیث کمیت ترقی فوق العاده نکرده، بلکه بنابر شواهد گمرکی به میزان پیش از جنگ عمومی هم نرسیده است و احتیاج روسیه نیز به مواد این سامان، بنا به اطلاعات عمیق، شدیدتر از زمان قبل از جنگ شده است. پس این تنزل مصنوعی است. بلی مصنوعی است و علت اصلی آن هم سیاست

تجارتی روسیه کنونی و مجری و عامل قوی این نیز شعبه بار فروش بانک روس می‌باشد. قلت سرمایه تجار مازندران و فقدان بانکی که حامی تجارت این خطه مینو نشان باشد، کمک بسیار مهم به صورت واقعیت پیدا کردن و عملی شدن این تنزیل مصنوعی می‌نماید. همه ساله در اواسط تابستان دوایر تجارتنی شوروی، اطلاعات مکفی از کمیت و کیفیت حاصلات مازندران به دست آورده و به کمیساریات تجارتنی ارسال می‌دارند. در شورای تجارتنی مسکو پس از مطالعات عمیق و مذاکرات بسیط، نرخى بر اجناس ایران و امتعه روسیه بسته و تدابیری برای منبع ترقی مظنه‌جات اجناس ایران از میزان مقررده در داخله خود ایران اتخاذ می‌شود و نتیجه این سیاست در قبول تقدیمی معین و روشن است و ما از ذکر تفصیل آن صرف نظر می‌نمائیم. ولی به طور نمونه، شمه‌ای از اقدامات فوق‌الذکر [را] به عرض می‌رسانیم. ریاست شعبه بارفروش بانک روس از چند ماهی پیش به لطافت حیل شروع به جلب مشتریان جدید برای بازکردن حساب جاری نموده و به فراخور و حال هر یک کردیت و اعتباری معین و شروع به پول دادن به آنها نموده، حتی اصناف و کسبه درجه دوم و سوم را هم پول داد و سپس سهام بانک مذکور را به نوبه ازدیاد کردیت به بعضیها فروخت. رفته رفته کار به تهدید قطع کردیت کسانی که سهام نخریده‌اند، کشید. بالأخره به هر نحوی بود، تقریباً تا پنجاه هزار تومان سهام به تجار با بضاعت یا کسبه کم‌مایه تحمیل نمود. در اوایل آبانماه ۱۳۰۷ ش. / اوایل نوامبر ۱۹۲۸ م. یک دفعه از قبول اسناد و بروات و تأدیة وجه دست کشیده، جداً مشغول جمع‌آوری مطالبات شده، تاکنون هم این حال دوام دارد. از یک طرف تقریباً تا پنجاه هزار تومان سرمایه مردم را بانک روس، در عوض سهام تحمیلی

حبس و از طرف دیگر هم تجار محض حفظ آبرو، مجبور به استرداد وجوهات مأخوذه از همان بانک شدند.

دفعتاً بی‌پولی سرتاسر بازار بار فروش را فراگرفت؛ خریداران دیروزی مبدل به فروشنده گشتند و [بر] مظنه‌جات روز به روز تنزل و کسادى حکمفرما شد. بلی ما از عملیات اجنبیان گله نداریم. این را هم می‌دانیم که بازار تجارت در دنیای متمدن امروزه مهم‌ترین میدان مبارزه ملل را تشکیل می‌دهد. فقط از این مسئله متأسفیم که چرا نباید ما هم در این گیر و دار اقتصادی، مسلح با اسلحه معاصر و مخصوص این گونه میادین باشیم. مثلاً در مقابل شعبات بانکهای خارجیان ذینفع، شعبه بانک ملی هم در این قسمت ایران - که دارای محصولات مهم است - دایر نباشد تا به این درجه از یک مانور طرف میلیونها متضرر و اساس اقتصادیات ما متزلزل نشود. استرجا [ثاً] از آن مقام منیع و وجود محترم تمنا داریم که اقدامات لازمه برای تشکیل فوری شعبه بانک ملی در بار فروش به نام منافع فوری این سامان و رفع بحران اقتصادی و جلوگیری از افلاس عمومی سکنة آن به عمل آورده شود. محل امضای سی نفر از تجار و دلال بار فروش

امضا^{۶۳}

بانک روس و ایران که با بهره‌گیری از سیاستهای اقتصادی ویژه، گروهی قابل توجه از تجار حوزه فعالیتش را به سوی خود جلب کرده و با اعطای مساعده‌های متعدد، آنان را مقروض ساخته بود، هرگاه اراده می‌کرد با وصول یکباره مطالبات خود از آنان، بازارهای تجاری را تحت نفوذ و سلطه خود در می‌آورد. اداره نظمیة ایالتی آذربایجان در ۲۰ آذر ۱۳۱۰ ش. / ۱۲ دسامبر ۱۹۳۱ م. به یکی از همین سیاستهای تخریبی بانک روس و ایران چنین اشاره

کرده است:

«مقام محترم ریاست کبرای آذربایجان - دامت شوکتة!

عطف نمرة ۹۷۹۲ خاطر محترم را مستحضر می‌دارد. مطابق اطلاعات واصله، بانک روس اخیراً مطالبات خود را جمع نموده و به کسی هم قبض نمی‌دهد و از قراری که شایع شده، علت این کار، رواج پیدا کردن بازار سبزه است که بانک می‌خواهد خرید آن را به خود و مؤسسات شوروی منحصر نموده و در این مورد شکستی به تجار وارد نماید. مراتب، استحضاراً راپرت شد.

رئیس نظمیة ناحیة شمال غرب - سرهنگ عبدالله سیف؛ مهر ایالت آذربایجان»^{۴۴}

کارگزاری بندر پهلوی هم در ۱۱ آذر ۱۳۰۴ ش./ ۲۲ دسامبر ۱۹۲۵ م. درباره یکی از همین موارد به وزارت امور خارجه چنین گزارش داده است:

«بانک روس، چند روز است از قبول برات بادکوبه امتناع [می‌کند]. این فقره، موجب خسارت و فشار تجار شده، ممکن است جماعتی از آنها ورشکست شوند. هرگاه زمزمه قدغن حمل برنج چمبا هم از طرف دولت صحت داشته باشد، ممکن است با قضیه برات توأم و به نفع روسها تمام شود.

امضا»^{۴۵}

در تجارت با شوروی نیز - که عموماً بانک روس و ایران واسطه این معاملات می‌شد - تجار و بازرگانان ایرانی عمدتاً با مشکلات جدی روبرو می‌شدند و در اندک مدت تعداد زیادی از این دسته تجار، سرمایه خود را از دست داده، ورشکست می‌شدند. این روند به حدی برای بازرگانان ایرانی طرف معامله با شوروی مصیبت بار شد که یکبار تجار ایرانی از معامله با آن کشور خودداری کردند. این موضوع باعث دخالت

دولتمردان ایران و شوروی شد تا به مشکلات و شکایات این دسته از تجار رسیدگی شود. این اتفاق در سال ۱۳۰۶ ش./ ۱۹۲۷ م. اتفاق افتاد. محسن صدر (صدرالاشراف) - که از طرف دولت ایران در کمیسیون حل اختلافات فیما بین تجار ایرانی با نمایندگان تجاری شوروی شرکت کرده بود - درباره نقش بانک روس و ایران در مراودات تجاری ایران و شوروی و اثرات سوء این گونه مراودات - که باعث تشکیل جلسۀ مشترک فوق شده بود - چنین نوشته است:

«مجالسی از نمایندگان تجار و نماینده تجارت شوروی و رئیس شعبه بانک روس در رشت منعقد شد و نمایندگان تجار در حضور نمایندگان شوروی ثابت کردند که هر تاجری سه نوبت معامله با شوروی کند، تمام سرمایه او از دست خواهد رفت و تفصیل این است که روسها اعلام می‌کنند که فلان قدر برنج و پوست و خشکبار و پنبه و غیره خریدار هستیم؛ بعد جواز می‌دهیم. تاجر باید در موعدی که معین کرده‌اند، جنس مطلوب آنها را حاضر کند و توسط کشتیهای روسیه حمل کند و خود به همراه جنس خود برود به یکی از بازارهای موقتی در باکو یا بخنه و جاهای دیگر و باید تمام مخارج حمل جنس خود را از محل بار به کشتی و کرایه کشتی و راه آهن و عوارض گمرکی قبلاً به پول ایران به بانک روس بپردازد و همین که تاجر با جنس خود به محل بازار موقتی رسید، اطاق و مخارج او را می‌دهند و هیچگونه اطلاعی از جنس خود و فروش آن ندارد تا بعد از یکی دو ماه که معاملات انجام شد.

آن وقت تاجر در پای گیشه حاضر می‌شود، صورت حسابی به او می‌دهند مشتمل بر قیمت جنس او، به طوری که میل خودشان اقتضا کرده. بعد کرایه اطاق و کرایه محل بار و کرایه حمل و مخارج تاجر [را] در

مدت اقامت در آن بازار کسر کرده، باقی را سه چهارم نوع جنس در مقابل قیمتی که خودشان معین کرده‌اند، می‌دهند.

مقداری قماش و پارچه، مقداری قند و شکر، مقداری بلور آلات، مقداری سمنت و مقداری چرونس (پول رایج روسیه) ولی چرونس را خود کسبه داخلی هم قبول نمی‌کنند و باید تبدیل به دلار یا لیره کرد و بعد از آنکه پول کرایه کشتی خود و جنس عوض مال خود را از او می‌گیرند یعنی کسر قیمت جنس گذاشته‌اند. وقتی تاجر آن مال را به ایران وارد کرد، فوراً یکی دو کشتی قماش و قند و شکر و غیره، خود روسها وارد بازار ایران کرده، به قیمت ارزان‌تر می‌فروشد و در حقیقت مقصود آنها محو تجارت و واسطه در معاملات است تا خودشان مستقیماً با مولدین اجناس طرف باشند و مستقیماً خرید کنند...»^{۴۶}

سیر نزولی فعالیت

با این احوال و به رغم تمام تلاش‌هایی که بانک روس و ایران انجام داد، در دراز مدت نتوانست چنانکه باید در عرصه تجاری - اقتصادی و نیز اعتباری ایران پیشرفت قابل توجهی بکند و از دهه دوم سلطنت رضا شاه، روند فعالیت این بانک در ایران بتدریج سیری نزولی یافت و به دنبال توسعه روزافزون فعالیت بانک ملی ایران - که بسرعت شعب خود را در شهرها و مناطق مختلف ایران می‌گسترانید و حمایت‌های فراگیری که از آن می‌شد - فعالیت بانکهای خارجی حاضر در ایران به طور کلی و بانک روس و ایران به طور اخص بیش از پیش محدود گردید. چنانکه بانک روس و ایران که طی سالهای نخست فعالیتش بسرعت در صدد بود شعباتش را در شهرهای مختلف ایران بگستراند، دیگر امکانی برای توسعه فعالیت خود نیافت و بتدریج

حیطه فعالیتش را محدود کرده و شعباتش را یکی پس از دیگری از مناطق مختلف ایران برچید و در نهایت، فقط شعبه اصلی این بانک در تهران به فعالیت خود ادامه داد و سایر شعب آن تعطیل شد.

در همان حالت دولت ایران بتدریج مقرراتی ویژه برای چگونگی فعالیت بانکهای خارجی در ایران وضع کرد که بیش از هر چیز حیطه فعالیت آنان را محدود می‌ساخت چنانکه:

«در ۲۳ اسفند ۱۳۲۷ [ش. ۱۴ / مارس ۱۹۴۹ م.] تصویبنامه‌ای در مورد فعالیت بانکهای خارجی در ایران به تصویب رسید. به موجب این تصویبنامه، بانکهای خارجی موظف گردیدند ۵۵ درصد از مجموع سپرده‌های دیداری و ثابت خود را بدون دریافت بهره به بانک ملی ایران بسپارند و در صورتی که مجموع سپرده‌های این بانکها از ۲۲۵ درصد سرمایه و اندوخته‌های آنها تجاوز می‌کرد، موظف به نگهداری ۱۰۰ درصد سرمایه مازاد نزد بانک ملی بودند. همچنین در این تصویبنامه پیش‌بینی شده بود که بانکهای خارجی مکلف هستند سرمایه و اندوخته خود را در ایران، به ارزی که مورد قبول بانک ملی باشد، به این بانک تحویل دهند و هم ارز ریالی آن را به نرخ رسمی دریافت نمایند. بانک ملی موظف گردیده بود در صورتی که یکی از بانکهای خارجی بخواهد فعالیت خود را در ایران تعطیل نماید یا سرمایه و اندوخته خود را در ایران تقلیل دهد، ارز خریداری شده، از بانک مزبور را به همان نرخ خریداری شده مسترد دارد.»^{۴۷}

بانک روس و ایران در ابتدا در صدد برآمدن از قبول مقررات فوق‌طره رفته و از انتقال ۵۵ درصد از سپرده‌های دیداری و ثابت خود به بانک ملی خودداری کند، اما مدیر کل وقت بانک ملی ایران، ابوالحسن ابتهاج هشدار داد که هرگاه بانک روس و ایران از این

قاعده سرپیچی کند، چاره‌ای جز پایان دادن به فعالیت خود در ایران نخواهد داشت. بدین ترتیب اولیای این بانک را به پذیرش مقررات فوق متقاعد ساخت. ابوالحسن ابتهاج، در این باره چنین نوشته است:

«وقتی بانک ایران و روس یک ماه پس از ابلاغ متن تصویب‌نامه در مورد سپرده‌های مردم نزد بانکهای خارجی موضوع را جدی نگرفت، ابراهیم کاشانی رئیس حسابداری کل بانک را - که روسی خوب می‌دانست - خواستم و دستور دادم به بانک ایران و روس تلفن کند و به آنها بگوید که بیست و چهار ساعت مهلت دارند مطابق مقررات، ۵۵ درصد از سپرده‌هایشان را به بانک ملی منتقل کنند و اگر تا آن موقع این کار انجام نشود، می‌فرستم بانک ایران و روس را تعطیل کنند. گفتم به روسها بگوئید اگر از این تصویب‌نامه خوششان نمی‌آید، تشریف ببرند مسکو، چون کسی آنها را مجبور نکرده است که در تهران شعبه داشته باشند و اگر می‌خواهند در ایران کار کنند، باید بدانند که تابع مقررات ایران هستند. کاشانی کمی تأمل کرد، گفتم آقای کاشانی بروید همینطور که گفتم عمل کنید. کاشانی رفت و به بانک ایران و روس تلفن کرد و بعد گزارش داد که فردا صبح چک مربوط به سپرده‌ها را خواهند فرستاد و همین طور هم عمل کردند.»^{۴۸}

طی سالهای آتی باز هم مقرراتی در محدودیت حیطه فعالیت بانکهای خارجی در ایران وضع شد و این مقررات بیش از پیش قدرت ابتکار عمل را از بانکهای نظیر بانک روس و ایران سلب کرد. چنانکه این بانک به خاطر مقررات محدود کننده دولت ایران، ناچار شد شعب متعدد خود را در مناطق مختلف ایران تعطیل کند و در سال ۱۳۳۹ ش. / ۱۹۶۱ م. بانک روس و ایران فقط دو شعبه در ایران داشت.^{۴۹}

دوره پایانی فعالیت

در سال ۱۳۴۴ ش. / ۱۹۶۶ م. بانک روس و ایران فقط صاحب یک شعبه در تهران بود و سرمایه نقدی آن نیز ۱۰۰/۰۰۰/۰۰۰ ریال بود و عمده خدمات رسانی بانکی اعتباری آن نیز میان ایران با شوروی و سایر کشورهای بلوک شرق خلاصه می‌شد. با این حال، کماکان آمادگی خود را برای انجام خدمات اعتباری - تجاری میان ایران و سایر کشورهای جهان نیز اعلام می‌کرد. در اعلامیه‌ای که بانک روس و ایران در فروردین ۱۳۴۴ ش. / مارس ۱۹۶۵ م. درباره حیطه فعالیت خود انتشار داد، چنین آمده بود:

«بانک روس و ایران در ماه آگوست ۱۹۲۳ م. / مرداد ۱۳۰۲ ش. در ایران تأسیس شده است. سرمایه فعلی بانک یکصد میلیون ریال می‌باشد که تماماً پرداخت گردیده است. با اینکه منظور از تأسیس بانک در ایران صرفاً برای توسعه روابط بازرگانی و صنعتی و کشاورزی بین کشور ایران و کشور اتحاد جماهیر شوروی بوده، معهداً از بذل مساعدت نسبت به سایر مشتریان خود - که با سایر کشورها نیز معاملات بازرگانی داشته و دارند - دریغ ننموده و نخواهد نمود. ضمناً بانک روس و ایران دارای معاملات ارزی بوده و در کلیه کشورهای جهان با بزرگ‌ترین بانکها و کارگزاران طرف معامله می‌باشد و رضایت مشتریان خود را به نحو احسن فراهم می‌نماید. بعلاوه برای رفاه حال مسافران خارج از کشور، تراپولزچک صادر می‌نماید که در کلیه کشورهای جهان بسهولت قابل تبدیل به پول کشور رایج آن مملکت می‌باشد.

این بانک، همواره سعی است معاملات با مشتریان خود را در اسرع وقت انجام و موجبات رضایت ایشان را فراهم نماید.

بانک روس و ایران بالاخص به بازرگانان و

شرکتهائی که به صدور کالاهای ایرانی به خارج از کشور اقدام می‌نمایند، نهایت مساعدت را مبذول می‌دارد.»

سرمایه ثبت شده و پرداخت شده بانک روس و ایران طی سالهای ۱۳۴۸-۱۳۴۹ ش./ ۱۹۶۹-۱۹۷۰ م. از ۱۰۰/۰۰۰/۰۰۰ ریال به ۳۰۰/۰۰۰/۰۰۰ ریال افزایش یافت و تعداد کارمندان فعال در تنها شعبه این بانک در تهران به ۶۰ تن بالغ می‌شد.^{۵۰} عمارت بانک روس و ایران در خیابان بهشت در قسمت جنوبی پارک شهر واقع شده بود^{۵۱} و ضمن اینکه در تسهیل روابط تجاری مشتریان خود با کشورهای مختلف جهان مشارکت داشت، کماکان بیش‌ترین خدمات‌رسانی آن در روابط تجاری و اقتصادی ایران با شوروی و سایر ممالک بلوک شرق متمرکز بود. در اعلامیه‌ای که بانک روس و ایران در فروردین سال ۱۳۵۰ ش./ مارس ۱۹۷۱ م. منتشر کرد، حیطه فعالیت خود را به شرح زیر به اطلاع عموم رسانید:

«به مناسبت حلول سال ۱۳۵۰ ش./ ۱۹۷۱ م. و عید نوروز باستانی ایران، تریکات صمیمانه خود را به ملت ایران عموماً و به رؤسا و کارمندان بانکهای همکار خود در ایران و بازرگانان محترم تقدیم می‌دارند. بانک روس و ایران که از تاریخ سپتامبر سال ۱۹۲۳ م./ شهریور ۱۳۰۳ ش. در ایران تشکیل شده است، با چهل و هفت سال سابقه فعالیت بانکی همواره کوشیده است که تسهیلات کافی در امر بازرگانی ما بین ایران و اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی فراهم سازد و از این جهت به موفقیت‌هایی نائل شده است. سرمایه این بانک مبلغ ۳۰۰ میلیون ریال می‌باشد که تماماً پرداخت گردیده است و سهامداران عمده آن بانک دولتی و بانک تجارت خارجی اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی می‌باشد. بانک روس و ایران، روابط محکم با بانکهای کشورهای سوسیالیستی و سایر بانکهای معتبر دنیا دارد و از این راه مساعدت شایانی به بازرگانان و شرکتهائی که با

کشورهای مذکور روابط تجاری دارند، با انعقاد قرارداد طویل‌المدت بازرگانی ما بین دولت ایران و اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی به منظور توسعه بیش‌تر روابط بازرگانی بین دو کشور، این بانک در راه تحقق هدفهای طرفین مساعی و مساعدت لازم را مبذول خواهد داشت.

نشانی بانک روس و ایران: تهران خیابان جنوبی پارک شهر، تلفن‌های بانک.

۱- رئیس هیئت مدیره ۵۲۱۱۲

۲- اداره اعتبارات ۵۲۱۱۴ و ۵۲۱۱۳

۳- حسابداری ۵۲۱۱۵

۴- اداره بودجه ۵۷۸۶۹

۵- دائرة بروات ۵۱۰۲۹»^{۵۲}

بانک روس و ایران تا سال ۱۳۵۹ ش./ ۱۹۸۰ م. به فعالیت خود در ایران ادامه داد و تا آن هنگام کماکان تسهیل روابط تجاری ایران با دولت شوروی و کشورهای بلوک شرق، بیش‌ترین فعالیت این بانک را تشکیل می‌داد. با این حال آماده بود تا در سایر کشورهای جهان (بالاخص اروپا و آمریکا) هم به مشتریان خود خدمات رسانی نماید. دارائی‌های آن در مالکیت دولت شوروی قرار داشت و تمام کارمندان آن روسی بودند. کادر مدیریتی آن مشخصاً از سوی اولیای امور دولت روسیه تعیین می‌شدند اما سایر کارمندان و اجزای آن، عمدتاً از روسها و ارامنه ساکن ایران انتخاب می‌شدند و به استخدام بانک در می‌آمدند.^{۵۳}

در خرداد ماه سال ۱۳۵۹ ش./ ژوئن ۱۹۸۰ م. دولت جمهوری اسلامی ایران، کلیه سهام و دارائی‌های بانک روس و ایران را از دولت شوروی خریداری کرد و با ادغام آن در بانکهای بازرگانی، ایرانشهر، ایران و انگلیس، ایران و ژاپن، ایران و هلند، ایران و خاورمیانه، اعتبارات، صنایع، کار و ایران، بانک جدیدی تحت عنوان بانک تجارت تأسیس کرد.^{۵۴}

ایران (مصوب ۵ آبان ۱۳۳۳ ش. / ۱۲۷ اکتبر ۱۹۵۴ م.)،
بنگرید به: منوچهر ضیائی، *مجموعه اساسنامه های*
بانکها و مؤسسات اعتباری (تهران: بانک مرکزی
جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۳)، ج ۱، صص ۵۳۷-۵۴۸.
۱۰ - همان، صص ۵۵۱-۵۶۱.

11- *Iran Political Diaries: 1881-1965*. {14

Volumes}, Research Editor: Robert. L. Jarman.
General Editor: Dr. R.M. Burrell,
(Oxford: Archive Edition, 1997), Vol. 6 , P. 573.

۱۲ - *Ibid*, Vol. 6, P. 591.

۱۳ - *Ibid*, Vol. 6, P. 599.

۱۴ - مرکز اسناد وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران،
سال ۱۳۰۲ ش. کارتن ۳۸، پوشه ۶.

۱۵ - همان، سال ۱۳۰۲ ش.، کارتن ۳۸، پوشه ۶.

۱۶ - همان، سال ۱۳۰۲ ش.، کارتن ۳۸، پوشه ۶.

۱۷ - همان، سال ۱۳۰۲ ش.، کارتن ۳۸، پوشه ۶.

۱۸ - همان، سال ۱۳۰۲ ش.، کارتن ۳۸، پوشه ۶.

۱۹ - همان، سال ۱۳۰۲ ش.، کارتن ۳۸، پوشه ۶.

۲۰ - همان، سال ۱۳۰۲ ش.، کارتن ۳۸، پوشه ۶.

۲۱ - همان، سال ۱۳۰۳ ش.، کارتن ۳۸، پوشه ۱۷.

۲۲ - همان، سال ۱۳۰۳ ش.، کارتن ۳۸، پوشه ۱۷؛ و مرکز

اسناد مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، سند ۱۲۶۵۱-
ن تا سند، ۱۲۶۵۳-ن.

۲۳ - مرکز اسناد وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران،

سال ۱۳۰۳، کارتن ۳۸، پوشه ۱۷

۲۴ - همان، سال ۱۳۰۳، ش.، پوشه ۱۷.

۲۵ - همان، سال ۱۳۰۳ ش.، کارتن ۳۸، پوشه ۱۷؛ همان، سال

۱۳۰۸ ش.، کارتن ۲۹، پوشه ۵۳-۵۴؛ محمود طاهر

احمدی، پیشین، صص ۱۲۲-۱۲۹.

۲۶ - مرکز اسناد وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران،

۱ - *آینده*، سال ۱۹، شماره ۱۰-۱۲ (دی-اسفند ۱۳۷۲)،

صص ۹۷۸-۹۷۹.

۲ - مرکز اسناد مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، سند

۳۴۳۱۵-ق تا سند ۳۴۳۱۹-ق.

۳ - برای کسب اطلاع از متن قرار داد تجاری مذکور، بنگرید

به: حسین مکی، *تاریخ بیست ساله ایران*، چاپ دوم

(تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۷)، ج ۳، صص ۷۷-۸۴.

۴ - برای نمونه بنگرید به: فتح الله نوری اسفندیاری، *رستاخیز*

ایران (مدارک مقالات و نگارشات خارجی: ۱۲۹۹-

۱۳۲۳ ش.) (تهران: سازمان برنامه، ۱۳۳۵)، صص ۳۱۷-

۳۲۱.

۵ - محمود طاهر احمدی، *اسناد روابط ایران و شوروی (در*

دوره رضا شاه): ۱۳۰۴-۱۳۱۸ ش. (تهران: سازمان اسناد

ملی ایران، ۱۳۷۴)، صص ۱۴۴-۱۴۸.

۶ - ژرژ لنچافسکی، *غرب و شوروی در ایران: سی سال*

رقابت (۱۹۱۸-۱۹۴۸)، ترجمه حورا یآوری (تهران: ابن

سینا، ۱۳۵۱)، صص ۱۱۵-۱۲۳.

۷ - محمد علی منشور گرگانی، *رقابت شوروی و انگلیس در*

ایران از ۱۲۹۶ تا ۱۳۰۶ خورشیدی، به کوشش محمد

رفیعی مهرآبادی (تهران: مؤسسه مطبوعاتی عطائی،

۱۳۶۸)، ص ۲۱۴.

۸ - علی ماجدی و حسن گلریز، *پول و بانک از نظریه تا*

سیاستگذاری، چاپ ششم (تهران: مؤسسه بانکداری

ایران و بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۳)،

ص ۱۷۵؛ آرتور چسler میلسپو، *مأموریت آمریکائی ها*

در ایران، ترجمه حسین ابوترابیان (تهران: پیام،

بی تا)، صص ۲۵۱-۲۵۲؛ مصطفی فاتح، *پول و بانکداری*،

(تهران: مطبعه روشنائی، ۱۳۱۰)، ص ۳۱۸.

۹ - برای کسب اطلاع از متن اساسنامه اول بانک روس و

- ۴۸ - ابوالحسن ابتهاج، *خاطرات ابوالحسن ابتهاج* (تهران: علمی، ۱۳۷۱)، ج ۱، ص ۱۸۴.
- ۴۹ - ولی الله محمدی، *پیشین*، صص ۲۴۵-۲۴۹.
- ۵۰ - *هفته نامه تهران اکونومیست* (تهران اکونومیست سالانه)، اول فروردین ۱۳۵۰، صص ۹۴-۹۵.
- ۵۱ - همان، اول فروردین ۱۳۴۴.
- ۵۲ - همان، اول فروردین ۱۳۵۰، ص ۱۱۸.
- ۵۳ - مصاحبه نگارنده با یکی از کارمندان روسی بانک سابق روس و ایران.
- ۵۴ - ابراهیم اصلاح عربانی (به سرپرستی)، *کتاب گیلان* (تهران: گروه پژوهشگران ایران، ۱۳۷۴)، ج ۳، ص ۲۸.
- سال ۱۳۰۳ش،، کارتن ۳۸، پوشه ۱۷.
- ۲۷ - همان، سال ۱۳۰۳ش،، کارتن ۳۸، پوشه ۱۷؛ و محمود طاهر احمدی، *پیشین*، صص ۱۰۶-۱۰۷.
- Iran Political Diaries*, vol. 7, P 113.
- Ibid*, Vol. 7, P. 124.
- ۳۰ - محمود طاهر احمدی، *پیشین*، صص ۱۰۷-۱۰۸؛ مرکز اسناد وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران، سال ۱۳۰۶ش،، کارتن ۴۰، پوشه ۲۳.
- ۳۱ - همان، سال ۱۳۰۸ش،، کارتن ۲۹، پوشه ۵۳/۴۵.
- Iran Political Diaries*, Vol. 7, P. 44.
- ۳۳ - مرکز اسناد وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران، سال ۱۳۰۸ش،، کارتن ۲۹، پوشه ۵۳/۴۵.
- ۳۴ - منوچهر ضیائی، *پیشین*، صص ۵۳۸-۵۳۹.
- ۳۵ - ولی الله محمدی، *بانک و عملیات بانکی*، چاپ دوم (تهران: مؤسسه عالی حسابداری، ۱۳۵۰)، صص ۲۴۲-۲۴۳.
- ۳۶ - محمود، طاهر احمدی، *پیشین*، صص ۱۱۹-۱۲۰.
- ۳۷ - همان، صص ۱۲۰-۱۲۱.
- ۳۸ - همان، صص ۱۱۶-۱۱۹.
- ۳۹ - مرکز اسناد وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران، سال ۱۳۰۸ش،، کارتن ۲۹، پوشه ۵۳/۴۵.
- ۴۰ - محمود طاهر احمدی، *پیشین*، ص ۱۳۲.
- ۴۱ - همان، ص ۱۳۲.
- ۴۲ - همان، صص ۱۱۵-۱۱۶.
- ۴۳ - همان، صص ۱۱۷-۱۱۹.
- ۴۴ - همان، صص ۱۳۳-۱۳۴.
- ۴۵ - مرکز اسناد وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران، سال ۱۳۰۴ش،، کارتن ۴۰، پوشه ۴۶.
- ۴۶ - محسن صدر، (صدرالاشرف)، *خاطرات صدر الاشرف* (تهران: وحید، ۱۳۶۴)، صص ۲۸۶-۲۸۷.
- ۴۷ - ولی الله محمدی، *پیشین*، صص ۴۴-۴۵.